УДК 373-056.2/.3

DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2021.75-2.16>**І. І. Садова**

доктор педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки і методики початкової освіти
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

С. Д. Ілляш

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки і методики початкової освіти
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНИХ ТА ЕМОЦІЙНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ УЧНІВ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

У статті визначено сутність понять «соціальна компетентність», «емоційна компетентність», «емоційний інтелект», «емоційне мислення», «емоційний показник інтелекту», враховуючи різноманітні аспекти організації та функціонування інклюзивного освітнього процесу. Наголошено, що підвищенню якості та розширенню меж педагогічної взаємодії між учасниками інклюзивної освіти сприяє використання технологій навчання відповідно до потреб і можливостей дітей з особливими освітніми потребами. Здійснено системний аналіз основних технологій інклюзивного навчання, зокрема спрямованих на розвиток соціальних й емоційних компетентностей учнів (кооперативне, тренінгове, проблемне, когнітивне, проєктне навчання; навчання соціальних навичок через правила; формування соціальних навичок через наслідування; організація ігрових видів активності; арттерапія тощо). З'ясовано, що зазначеним технологіям притаманні: емоційно-особистісне включення усіх об'єктів навчання у спільну діяльність, обов'язковість індивідуальної та групової рефлексії. Визначено умови розвитку соціальних та емоційних компетентностей учнів з особливими освітніми потребами в освітньому процесі: 1) розширення соціальних зв'язків «особливих дітей», опанування ними соціальних ролей; 2) налагодження атмосфери партнерства і взаємної поваги в освітньому середовищі; 3) визначення педагогом найефективніших способів діяльності таких учнів, варіантів їх поведінки; 4) формування й розвиток навичок спілкування з дорослими й однолітками; 5) глибинне усвідомлення учнями своїх комунікативних можливостей; 6) опанування необхідних соціальних норм; 7) розвиток навичок самооцінювання й самоконтролю, а також умінь інтерпретувати поведінку інших людей; 8) формування рис колективізму та товариськості; 9) розвиток умінь відповідати за власну поведінку в ситуації соціальної взаємодії; 10) опанування рефлексії як механізму розвитку самосвідомості.

Ключові слова: діти з особливими освітніми потребами, технології інклюзивного навчання, спрямовані на розвиток соціальних й емоційних компетентностей учнів.

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні, яка обрала курс на розбудову демократії, зусилля держави спрямовуються на гарантування прав, свобод і законних інтересів громадян у галузі освіти; всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, забезпечення доступності освіти на всіх рівнях, зокрема й для осіб з особливими освітніми потребами (далі – ООП), надання їм корекційно-розвиткової та психолого-педагогічної допомоги під час навчання, створення умов з урахуванням індивідуальних потреб, можливостей, здібностей та інтересів. Одним з основних результатів інклюзивної освіти є формування у дітей навичок взаємодії, взаємодопомоги, соціальних та емоційних компетентностей. Водночас аналіз сучасної соціологічної й психолого-педагогічної літератури свідчить про недостатню підготовленість учнів до взаємодії із соціальним середовищем, про невпевненість у

власних силах і низький рівень компетентності у вирішенні соціальних проблем. Отже, зважаючи на обґрунтованість основних напрямів реформування освітньої галузі України й особливу гостроту та багатоаспектність проблеми інклюзивної освіти, потребує системного дослідження аналіз провідних технологій, спрямованих на розвиток соціальних та емоційних компетентностей учнів з особливими освітніми потребами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Численні наукові студії присвячені корекційній педагогіці та навчанню дітей з ООП в умовах інклюзивної освіти (В. Бойко, Л. Будяк, І. Гевко, Г. Давиденко, З. Ленів, Т. Логвиненко, О. Мартинчук, Т. Пантюк, О. Таранченко, О. Федоренко, З. Шевців та ін.). Емпіричні дослідження впливу універсальних технологій інклюзивної освіти на дітей з ООП аналізують В. Засенко, К. Островська, Т. Скрипник, О. Хохліна, М. Чайковський та ін. Напрями соціалізації дітей з ООП визначено А. Капською,

С. Литовченко, В. Тарасун. Необхідність розвитку соціальних та емоційних компетентностей учнів увиразнюється у наукових працях Н. Даценко, А. Колупаєвої, О. Льошенко, Т. Смагіної та ін.

Метою статті є аналіз провідних технологій, спрямованих на розвиток соціальних та емоційних компетентностей учнів з особливими освітніми потребами.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні думки дослідників щодо визначення понять «соціальна компетентність» та «емоційна компетентність» суттєво різняться. У широкому розумінні ці терміни містять такі особистісні характеристики, як соціальна чуйність, вміння тримати рольову дистанцію, емпатія (здатність до співпереживання), терпимість до чужої думки, до конфліктних ситуацій, безпосередність, здатність до комунікації і творчості, незалежність, відкритість, активна поведінка, довірливість і самообмеження. За Н. Даценко, соціальна компетентність особистості – це «інтегроване особистісне утворення, зміст якого становлять взаємозв'язки соціальних знань, соціальних умінь та навичок, досвіду, особистісних якостей та характеристик» [2, с. 8]. У структурі соціальної компетентності дослідниця Т. Смагіна виокремлює три компоненти: 1) знаннявий (знання про суспільство та його закони про основи співпраці і спілкування з іншими); 2) ціннісний (здатність взаємодіяти з іншими; усвідомлення потреби захищати власні права, не порушуючи прав інших; толерантність); 3) поведінковий (здатність досягати консенсусу, брати на себе відповідальність) [9, с. 141].

Сьогодні вчені все активніше послуговуються таким поняттям, як «емоційна компетентність», тобто здатність особи оперувати емоційною інформацією, яка отримується за допомогою емоцій, а також добре володіти собою й ефективно налагоджувати взаємодію з іншими людьми. Цей термін тісно пов'язаний із дефініцією «емоційний інтелект», що означає сукупність інтелектуальних здібностей особи сприймати, розуміти й оцінювати власні та чужі почуття, вміння керувати своїми емоціями. Б. Додонов, називаючи емоції «свого роду проформою нашого мислення», вважає, що «мислення й емоції не тільки вирости з одного загального кореня, а й тісно переплелися своїми кронами» [3, с. 10]. Одним із перших концепцію «емоційного мислення» запропонував Г. Майер. Відповідно до неї він розглядав такі два види мислення, як аналітичне (інтелектуальне) та емоційне. Перше, на думку вченого, визначається пізнавальним інтересом, натомість емоційне мислення детермінується «потребами почуттів і волі». Принципове значення має також з'ясування нерозривності взаємозв'язків між емоціями та пізнанням, їх безпосередньої взаємозалежності. Крім того, науковець уважав, що почуття є спонукальним механізмом мисленнєвого процесу [11].

Американські дослідники Дж. Мейєр та П. Селовей увели в науковий обіг спеціальний термін «емоційний показник інтелекту» (EQ – *Emotional quotient*), під яким розуміють: «1) сукупність когнітивних особистісних здібностей, структурованих через взаємодію емоцій із мисленням; 2) частину соціального інтелекту, що містить здатність контролювати почуття й емоції, розрізняти їх і використовувати отриману інформацію задля контролю над поведінкою та мисленням (не тільки власними, а й інших людей)» [12]. Однак Д. Гоулман розглядає «емоційний показник інтелекту» як «здатність правильно розуміти почуття іншої людини й контролювати власні емоції, що характеризують інтелект точніше, ніж здатність мислити логічно. На такій основі формуються соціальні компетенції, а їх дефіцит є результатом втрати місця людини в суспільстві» [1, с. 183–184].

Своєрідне визначення аналізованого терміна пропонує відомий дослідник емоційного інтелекту Р. Бар-Он, вважаючи EQ «некогнітивною здатністю, компетенцією чи навичкою, що впливає на здатність людини адаптуватися до вимог навколишнього світу» [13, с. 102]. Як наголошує Е. Носенко, поняття «емоційний інтелект» означає певний аспект, що відображає «міру розумності ставлення людини до світу, інших та себе. Йому притаманні внутрішні й зовнішні компоненти, які зумовлюють стресозахисну функцію цієї інтегральної особистісної властивості» [7, с. 95].

У контексті нашого дослідження зазначимо, що для дитини з ООП характерний високий ступінь підвладності емоціям, які вона часто не може контролювати. Важливим завданням педагога у розвитку емоційної компетентності учня з ООП є навчання керування власними почуттями. Метою розробленої Г. Урунтаєвою та Ю. Афонькіною діагностичної методики «Вивчення соціальних емоцій» є визначення здатності дитини до вияву соціальних почуттів (особливо почуття обов'язку), ставлення до однолітків, сформованості навичок надавати допомогу іншому, розпізнавати його емоційний стан, піклуватися про ровесників [10]. Як показують результати проведеного дослідження, у взаємодію з «особливою дитиною» вступають більшість однолітків із різним статусом у групі, які виявляють до учнів з ООП високий рівень емпатії й емоційної чуйності. Отже, емоційна компетентність передбачає не тільки вияви співпереживання і співчуття, а й реальну допомогу іншому.

У результаті проведених Я. Рейковським досліджень підтверджено безпосередній вплив емоцій на всі пізнавальні процеси дитини (сприймання, уяву, пам'ять, мислення тощо). Зазнаючи певних модифікацій, вони набувають вибіркової та спрямованості. «Загалом, можна навіть стверджувати, що емоції вибірково сприяють одним

пізнавальним процесам та гальмують інші. Схильність психічних процесів змінюватися під впливом емоційних чинників залежить від ступеня їх структурованості: чим більше структурований процес, тим менше він піддається впливу емоцій. Зазначене дозволяє зробити висновок, що модифікувальний вплив емоцій залежить, по-перше, від їх сили, по-друге, від особливостей пізнавального процесу, по-третє, від особливостей суб'єкта, тобто від його специфічних і порівняно стійких рис» [8, с. 96].

Порівнюючи сутність понять «соціальна компетентність» та «емоційна компетентність», О. Льошенко доходить висновку: «1) соціально компетентна людина має вміти правильно організовувати свій соціальний простір, використовуючи відповідні знання, вміння та дії задля успішної суспільної адаптації; 2) емоційна компетентність передбачає цілісний та прогресивний розвиток емоційної сфери особистості з метою її максимальної самореалізації» [6, с. 162]. Як бачимо, обидва феномени значно сприяють ефективному соціальному становленню особи. На філософському рівні обидва аналізовані терміни поєднує категорія пізнання.

Об'єктом зацікавлення зарубіжних науковців Т. Лормана, Дж. Деппелера та Д. Харві стали п'ять базових складників соціальної й емоційної компетентностей, характеристика яких відображена у таблиці 1: самоусвідомлення, саморегуляція, соціальне усвідомлення, навички побудови стосунків та прийняття відповідальних рішень [4, с. 224].

Успішність формування соціальних й емоційних компетентностей учнів залежить від специфіки застосовуваних при цьому технологій навчання.

Слід наголосити, що сучасні педагоги віддають перевагу тим із них, що ґрунтуються на активних рефлексивних методах. Сьогодні використовують різні технології, спрямовані на підвищення соціальної компетентності учнів з ООП. Основними з-поміж них вважаємо: 1) навчання соціальних навичок через правила; 2) формування соціальних навичок через наслідування; 3) організацію ігрових видів активності; 4) арттерапію. Особливо затребуваними є інтерактивні технології, до яких належать діалогове, тренінгове, проблемне, кооперативне, когнітивне, проєктне навчання тощо. Усі вони зорієнтовані на обмін цінностями, почуттями, думками, а не лише на отримання навчальної інформації. Діалогічний метод в інклюзивній освіті вважається одним із важливих у навчальній та соціальній взаємодії. Цей метод найбільш ефективний для нормального особистісного розвитку дитини з ООП, адже за діалогової взаємодії учень засвоює рефлексивні моделі соціальної поведінки. Зазначеним технологіям притаманні емоційно-особистісне включення всіх об'єктів навчання у спільну діяльність, обов'язковість індивідуальної та групової рефлексії, що, зі свого боку, сприяє взаємозбагаченню всіх учасників інклюзивного освітнього процесу, реалізації їх ціннісного потенціалу.

Розвиток соціальних та емоційних компетентностей учнів з ООП тісно пов'язаний із засвоєнням відповідних правил шкільного життя і прикладом учителя. До слова, ці правила мають узгоджуватися з досвідом дитини, не суперечити одне одному, легко засвоюватися, зважаючи на чіткість, простоту і зрозумілість, наприклад: правила про прихід учнів до школи, зовнішній вигляд, поведінку на уроці, перерви, поза школою; обов'язки

Таблиця 1

Зміст базових соціальних й емоційних компетенцій

№ з/п	Компетенції	Зміст компетенцій
1.	Самоусвідомлення	1. Розуміння власних почуттів, інтересів, цінностей і сильних сторін. 2. Підтримання обґрунтованого відчуття впевненості у своїх силах.
2.	Саморегуляція	1. Здатність управляти власними емоціями для подолання стресу, контролювати імпульси та до наполегливої праці над розв'язанням складних завдань. 2. Пошук належних шляхів вияву емоцій, визначення цілей в академічній і соціальній площині та прогресу на шляху до їх досягнення.
3.	Соціальне усвідомлення	1. Здатність розуміти погляди іншої особи та співчувати їй. 2. Здатність помічати й цінувати подібні і відмінні риси між людьми та групами. 3. Здатність усвідомлювати ресурсний потенціал родини, школи, громади та оптимально його використовувати.
4.	Навички побудови стосунків	1. Уміння налагоджувати й підтримувати здорові та взаємовигідні стосунки, які ґрунтуються на принципах співпраці. 2. Здатність чинити опір соціальному тиску. 3. Здатність до запобігання міжособистісним конфліктам, регулювання та залагодження конфліктних ситуацій упродовж міжособистісної взаємодії. 4. Здатність до звернення по допомогу (за потреби).
5.	Прийняття відповідальних рішень	1. Здатність до вироблення й ухвалення рішень із дотриманням етичних стандартів, вимог безпеки, відповідних соціальних норм з урахуванням усіх обставин та ймовірних наслідків різних дій. 2. Здатність застосовувати навички прийняття рішень у навчальних і соціальних ситуаціях. 3. Здатність робити внесок у благополуччя власної школи й громади.

чергового в класі чи їдальні, правила спілкування (слухати і чути один одного; говорити почергово, ставити питання, коли щось незрозуміло). Дитину слід обов'язково мотивувати до навчальної діяльності, позитивно оцінюючи її навіть найменші успіхи.

Із-поміж сучасних зарубіжних технологій освітньої інклюзії широко використовується методика кооперативного навчання (*cooperative learning*), яку педагоги вважають однією з найефективніших у практиці спільного навчання в одному класі дітей з особливостями розвитку та здорових ровесників. Метод кооперативного навчання ґрунтується на теорії соціальної взаємодії та взаємозалежності як основи всіх операційних процедур. Дедалі більшої популярності набувають форми кооперативного навчання на основі інтернет-технологій (таких програмних засобів для роботи в онлайновому режимі, як вікі, конференції, форуми). Невід'ємними рисами кооперативного навчання є: спонукальна взаємодія, позитивна взаємозалежність, індивідуальна відповідність, аналіз роботи у групі, навички міжособистісного та групового спілкування [4, с. 168]. Метод кооперативного навчання особливо доцільний у розвитку певних навичок через повторення або на етапі закріплення нових знань.

Вітчизняні дослідники А. Колупасва й О. Таранченко пропонують під час організації кооперативного навчання формувати три типи груп: 1) базові (для спільного навчання); 2) формальні; 3) неформальні (специфічні). Учителем відзначається і схвалюється не стільки навчальний результат, скільки узгодженість, згуртованість та вміння учнів співпрацювати [5, с. 55]. Групи для спільного навчання (базові) створюються на тривалий період, кожен її член розраховує на допомогу інших учасників. Включення дитини з ООП до такої роботи має відбуватися поступово, тому залежно від формування у такого учня умінь у сфері взаємодії під час роботи в групі педагог змінює її склад. Однокласники поступово набувають досвіду взаємодії з «особливим» учнем, який зазвичай болісно реагує на відсутність підтримки. Технологія організації роботи базових груп передбачає постійну підтримку вчителя, надання допомоги як усій групі, так і окремим її членам, насамперед дітям з ООП, шляхом стимулювання (можливі загальні форми організації), а також системної рефлексії невдач і успіхів.

Формальні навчальні групи створюються педагогом для спільного розв'язання конкретного навчального завдання (як-от написання есе, розроблення проекту) та набуття соціальних навичок. На початку роботи вчитель формулює проблему, обґрунтовує актуальність і шляхи її розв'язання, пояснює спеціальні терміни, наголошує на особливостях роботи у групі, допомагає розподілити

в ній ролі. Організуючи таку групову діяльність, учитель має допомогти школярам усвідомити, що вони відповідальні одне за одного. Наявність (чи відсутність) цієї відповідальності обов'язково враховується під час оцінювання роботи групи (як і досягнутий результат, і ступінь участі в ньому кожного члена групи). Завдяки такій динаміці кожен учень має змогу оцінити свою роль у досягненні колективної мети. Якщо формальні групи створюються для спільної роботи над розв'язанням комплексного навчального завдання, то неформальні (спеціальні) групи є тимчасовими утвореннями, участь у яких розрахована на 1–2 заняття. Кожен учень має змогу внести вклад у реалізацію загальної мети, а досягнутий упродовж нетривалого періоду результат стає визначальним показником колективної роботи всієї групи.

Отже, проведений нами аналіз зарубіжних і вітчизняних наукових джерел дає підстави для узагальненого розуміння емоційної компетентності учнів з ООП як складного психічного утворення, що характеризується здібностями до самоконтролю й регуляції міжособистісних відносин шляхом розуміння власних емоцій, а також розпізнавання почуттів інших осіб і налагодження з ними ефективних взаємин.

Висновки і пропозиції. Ґрунтовне опрацювання психолого-педагогічних досліджень дозволило нам визначити умови розвитку соціальних та емоційних компетентностей учнів з ООП в освітньому процесі: 1) розширення соціальних зв'язків «особливих дітей», опанування ними соціальних ролей; 2) налагодження атмосфери партнерства і взаємної поваги в освітньому середовищі; 3) визначення педагогом найефективніших способів діяльності таких учнів, варіантів їх поведінки; 4) формування й розвиток навичок спілкування з дорослими й однолітками; 5) глибинне усвідомлення учнями своїх комунікативних можливостей; 6) опанування необхідних соціальних норм; 7) розвиток навичок самооцінювання й самоконтролю, а також умінь інтерпретувати поведінку інших людей; 8) формування рис колективізму та товариськості; 9) розвиток умінь відповідати за власну поведінку в ситуації соціальної взаємодії; 10) опанування рефлексії як механізму розвитку самосвідомості.

Подальші наукові пошуки доцільно спрямувати на розроблення інноваційних технологій інклюзивного навчання та ефективних методик роботи з дітьми з ООП.

Список використаної літератури:

1. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект / пер. с англ. А.П. Исаевой. Москва : АСТ ; Владимир : ВКТ, 2009. 478 с.
2. Даценко Н. Про структуру соціальної компетентності учнів. *Вісник Київського національного*

- університету імені Тараса Шевченка. *Психологія. Педагогіка. Соціальна робота*. 2012. Вип. 6. С. 8–10.
3. Додонов Б.И. В мире эмоций. Киев : Политиздат Украины, 1987. 140 с.
 4. Інклюзивна освіта: підтримка розмаїття у класі : практ. посіб. / Т. Лорман, Дж. Деппелер, Д. Харві ; пер. з англ. Київ : СПД-ФО Парашин І.С., 2010. 296 с.
 5. Колупаєва А., Таранченко О. Навчання дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі : наук.-метод. посіб. Харків : Вид-во «Ранок», 2019. 304 с.
 6. Льошенко О.А. Соціальна та емоційна компетентність: порівняльний аналіз. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2012. Вип. 16. С. 157–162.
 7. Носенко Е.Л. Емоційний інтелект як соціально значуща інтегральна властивість особистості. *Психологія і суспільство*. 2004. № 4. С. 95–109.
 8. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций / пер. с пол. и вступ. ст. В.К. Вилюнаса ; общ. ред. О.В. Овчинниковой. Москва : Прогресс, 1979. 392 с.
 9. Смагіна Т.М. Поняття та структура соціальної компетентності учнів як наукова проблема. *Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки*. 2010. Вип. 50. С. 138–142.
 10. Урунтаева Г.А., Афонькина Ю.А. Практикум по детской психологии. Москва : Просвещение : ВЛАДОС, 1995. 291 с.
 11. Maier H. *Psychologie des emotionalen Denkens*. Tübingen, 1908. 826 p.
 12. Mayer J.D., Salovey P. The Intelligence of emotional intelligence. *Intelligence*. 1993. Vol. 17. P. 433–442.
 13. Mayer J.D., Salovey P., Caruso D.R. Emotional intelligence as zeitgeist, as personality, and as a mental ability. *The handbook of emotional intelligence: Theory, development, assessment, and application at home, school, and in the workplace* / eds. R. Bar-On, J.D.A. Parker. San Francisco, CA : Jossey-Bass, 2000. P. 92–117.

Sadova I., Ilyash S. The development of social and emotional competences of students with special educational needs

The article defines the essence of the concepts “social competence”, “emotional competence”, “emotional intellect”, “emotional thinking”, “emotional intellect index” considering various aspects of the organization and functioning of inclusive educational process. It is emphasized that the use of learning technologies in accordance with the needs and abilities of children with special educational needs furthers the increase of the quality and widening the boundaries of pedagogical interaction between the participants of inclusive education. A systematic analysis of the main technologies of inclusive education is done. Specifically, the article analyzes the technologies aimed at the development of social and emotional competences of students (co-operative, training, problem-based, cognitive, project-based learning; learning social skills through the rules; formation of social skills through imitation; organization of game activities; art therapy, etc.). It is elucidated that these technologies are characterized by emotional and personal participation in joint activities of all learning objects, by the need for individual and group reflection. The conditions for the development of social and emotional competences of students with special educational needs in the educational process are determined. They are: 1) widening of social relations of “special children”, their mastering social roles; 2) the establishment of an atmosphere of partnership and mutual respect in the educational environment; 3) the determination by the teacher of the most effective ways of activity of these students, variants of their behaviour; 4) the formation and the development of communicative skills with adults and people of the same age; 5) students’ deep awareness of their communicative abilities; 6) mastering the necessary social norms; 7) the development of skills of self-esteem and self-control, as well as the ability to interpret the behaviour of other people; 8) the formation of the features of collectivism and comradeship; 9) the development of the ability to be responsible for own behaviour in the situation of social interaction; 10) mastering reflection as a mechanism for the development of self-consciousness.

Key words: children with special educational needs; inclusive learning technologies aimed at the development of social and emotional competences of students.